

Mecelleden Türk Medeni Kanunu'na Çok Eşlilik Tartışmaları

Discussions on Polygamy From Mecelle to Turkish Civil Law

Ömer Faruk GÜNEĞİLMEZ^{ORCID}

Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, Türkiye

Geliş Tarihi/Received: 03.04.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 29.05.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 23.06.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ömer Faruk GÜNEĞİLMEZ
E-mail: omerfrkgnglmz@gmail.com

Atıf: Güneğilmez, Ö. F. (2023).
Mecelleden Türk Medeni Kanunu'na çok eşlilik tartışmaları. *Atatürk Dergisi*, 12(1), 25-30.

Cite this article as: Güneğilmez, Ö. F. (2023). Discussions on polygamy from Mecelle to Turkish Civil Law. *Journal of Atatürk*, 12(1), 25-30.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ÖZ

Birden fazla kadınla evlenme anlamına gelen “*poligami*” (çok eşlilik) uygulaması İslam hukukunda “*taaddüd-i zevcât*” olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti’nde çok eşlilik meşru kabul edilmiş ve uygulanmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti Avrupa’dan birçok kanunu almasına rağmen dini ve sosyal çekinceler nedeniyle medeni hukuk alanında resepsiyona cesaret edememiştir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Mecelle ile medeni kanun düzenlemesi yapıldı. Fakat mecellede aile hukuku konusu eksikti. Evlilik yaşı, sayısı, boşanma, nikâh konularında birçok hukukî boşluk vardı. Bu ihtiyacı gidermek için ilk defa 1917 yılında Hukuk-u Aile Kararnamesi ile bir düzenleme getirildi. İlgili kararname ile evlilik yaşı ile ilgili düzenleme yapılırken çok eşlilik konusunda ise ikinci evlilik için ilk eşe izin verme yetkisi getirildi. Fakat kararname uzun ömürlü olmadı. TBMM’nin açılışından sonra kurulan komisyonlar ile medeni hukuk alanında düzenlemeye gidilirse de istenilen çağdaş hukuk kuralları oluşturulamadı, eski kanunlar tadil edilmeye çalışıldı. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu kadrosu, yapılan tadilatlar ile çağdaş Avrupa Hukuku’nun yakalanamayacağı farkındaydı. Bundan dolayı alınan bir kararla İsviçre Medeni Kanunu kabul edildi. Çalışmada dönemin gazete ve dergilerinde çok eşlilikle ilgili tartışmaları vermenin yanı sıra yeni kurulan Türk devletinin hem hükümet programlarında hem TBMM’de bu konuya bakış açısına yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Çok Eşlilik, Medeni Kanun, Aile Hukuku, Taaddüd-i Zevcât

ABSTRACT

The practice of polygamy, which means marrying more than one woman, is called *taaddüd-i zevcât* in Islamic law. Polygamy was accepted and practiced in the Ottoman state. Although the Ottoman Empire received many laws from Europe during the Tanzimat period, religious and social reservations did not dare to do so in the field of civil law, especially in family law. With the Mecelle prepared by Ahmet Cevdet Pasha, a civil law arrangement was made. However, the issue of family law was missing in the mecelle. There were many legal gaps in matters of age, number, divorce, and marriage. In order to meet this need, a regulation was brought for the first time in 1917 with the Family Law Decree. With the related decree, while the regulation regarding the age of marriage was made, the authority to give permission to the first spouse for the second marriage was brought in the issue of polygamy. But the decree did not last long. Even though arrangements were made in the field of civil law with the commissions established after the opening of the Turkish Grand National Assembly, the desired modern legal rules could not be established and old laws were tried to be amended. The founding staff of the Republic of Turkey was aware that modern European Law could not be achieved with the amendments made. Therefore, with a decision taken, the Swiss Civil Code was accepted. In the study, besides giving discussions about polygamy in the newspapers and magazines of the period, the perspective of the newly established Turkish state on this issue was included both in the government programs and in the Turkish Grand National Assembly.

Keywords: Civil law, family law, polygamy, taaddüd-i zevcât

Giriş

Hukuk Arapça kökenli bir sözcük olup etimolojik açıdan incelendiğinde hak kavramının çoğulu olduğu anlaşılmaktadır. Hukuk toplumsal ve idari düzeni sağlayan kurallar bütünüdür (Bozkurt E., 2010). Hukuk kavramı için birçok ayrım ve sınıflandırma vardır. Bunlar “*Ulusal Hukuk ve Uluslararası Hukuk*” “*Maddi*

Hukuk ve Biçimsel "İdeal Hukuk ve Pozitif Hukuk," Hukuk" ve "Kamu Hukuku ve Özel Hukuk" şeklindedir. Bu ayırım ve sınıflandırma da medenî hukuk, özel hukukun kapsamı içerisinde yer alır. Medeni hukuk ise kişiler hukuku, aile hukuku, miras hukuku, eşya hukuku ve borçlar hukuku konularını kapsar (Gözübüyük, 2007).

Aile, insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte bireye içinde bulunduğu toplumun inanç, değer ve kültür aktarımını sağlayan, bir kurumdur (Akın, 2014). Evlilik sonucu kurulan aile medeni hukuk açısından şu şekil tanımlanabilir; "Evlenme, tam ve sürekli bir hayat ortaklığı yaratmak üzere cinsiyetleri ayrı iki kişinin hukuken makbul ve geçerli bir şekilde birleşmeleridir" (Velidedeoğlu, 1945, s. 44). Bu açıklamada evlilik her ne kadar iki kişi arasında ki birliklilik olarak kabul görse de evliliğin tek bir tanımını yapmak oldukça zordur (Erdentuğ, 1980). Bu durum kadın ve erkek sayısına göre bile evliliğin çeşitli tanımlarının yapılabilmesini sağlar. "Taadüd-i zevcât" da denilen "poligami" kısaca çok eşlilik olarak tanımlanabilir. Çok kadınlı (polijini) ve çok kocalı (poliandri) olarak iki şekilde gerçekleşir. Poliandri çok sık görülmemekle beraber Polijini tarih boyunca çocuk sahibi olma arzusu, kadınların iş gücünden faydalanmak, saygınlığın göstergesi olması gibi başlıca sebeplerle çeşitli toplumlarda varlığını devam ettirmiştir (Doğan, 2009). İslam dini de çok eşliliği serbest kılmıştır. İslam hukukuna göre eş sayısı 4 ile sınırlandırılmaktaydı (Yılmaz, 2019). Türklerde de poli-gami çeşitli dönemlerde uygulanmıştır.

Bu çalışmada Medeni hukukun bir alt dalı olan aile hukukunun cumhuriyetin ilk yıllarındaki değişimi ele alındı. 17 Şubat 1926'da kabul edilen Medeni Kanun üzerinden TBMM'de görüşülen ve basında yer alan çok eşlilik konusu incelendi. Türkiye'de kamuoyunun çok eşliliğe bakış açısı irdelendi. Ayrıca aile kavramının Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki durumu incelendi. Günümüzde dahi tartışma konusu olan ve çeşitli dönemlerde medyada yer alan çok eşlilik konusunda hukuki reformların tarihi gelişimine değinildi.

Tanzimat Dönemi'nden İtibaren Hukuki Düzenlemeler

Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde çok eşlilik konusunda İslam hukuku etkin olmakla beraber süreç içerisinde aile hukuku konusunda çeşitli reformlar da gerçekleşti. Osmanlı Devleti'nde 1839'da Tanzimat ile başlayan modernleşme dönemi etkisini hukuk alanında da gösterdi. Yapılan reformlarla bireyin özneliği gündeme geldi, devlet karşısında hak ve görevleri olan bir vatan-daşa dönüşümün başlangıcı oldu (Saraçgil, 2005). Fransız ve İtalyan örneklerinden yararlanılarak yeni usul kanunları hazırlandı. Yine çok önemli bir adım olarak şeriat, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerine ek olarak görevi sınırlı da olsa modern sayılan nizamiye mahkemeleri kuruldu. Lâik nitelikli nizamiye mahkemelerinin kurulmasına karşın adlî alandaki çokluk ve karışıklık giderilemedi, aksine biraz daha arttı (Sezer, 2003). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde ilk hukuki düzenlemeler ticaret hukuku ile başladı. Bu gelişme ilerleyen süreçte Osmanlı'da çağdaş hukukun da yolunu açtı. Muhafazakâr çevrelerin itiraz ve baskıları sonucu Fransız Medeni Kanunu tercüme edilip yayınlanmasına rağmen kanunun batıdan alınmasına cesaret edilemedi. Osmanlı'da büyük boşluklar bulunan medeni hukuk alanı İslami bir kısım esaslara göre düzenlenen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile doldurulmaya çalışıldı (Toprak, 2020). Fakat Mecellede borçlar hukuku kuralları, kısmen de eşya ve usul hukuku kuralları yer

almasına rağmen kişiler, aile ve miras hukukuna ilişkin kanuni bir düzenleme bulunmamaktaydı (Bozkurt G., 1996). Bu durum Osmanlı toplumunun temel taşı olan aile ve aile hukuku konusunda büyük eksikliklerin bulunduğu kanıtıydı.

Bununla beraber bu dönemde Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik durumu ve aileler incelendiği zaman 1885 ve 1907 nüfus sayımı çok eşlilikle ilgili çarpıcı bilgiler içermektedir. Müslüman ailelerin %46'sı 3 kişiden oluşa çekirdek ailelerden meydana gelmekteydi. Sanılanın aksine bu iki tarih aralığında İstanbul'da çok eşli erkek sayısı %3'ün altındaydı (Findley, 2017). Bu yıllar arasında Osmanlı'da çok eşlilik uygulamasının nüfusa dağılımı % 2,51 ile % 2,61 arasında değişmektedir (Ortaylı, 2016). Nitekim bu istatistik Osmanlı ailesinin genel itibarıyla çok eşli olmadığını fakat çok eşlilik uygulamasının hukuka ve toplumsal ahlaka aykırı olmadığını göstermektedir.

II. Meşrutiyet öncesinde çok eşlilik üzerine dergilerde önemli tartışmalar yaşanmaktaydı. Bunlardan dikkate değer olanı Mahmud Esad Efendi ile Fatma Aliye Hanım arasında basın yoluyla yaşanan tartışmadır. Mahmud Esad Efendi yazdığı "Taaddüd-i Zevcat" makalesinde çok eşliliğin insanın doğasında var olduğunu diğer toplumlarda da çok eşliliğin bulunduğunu, İslam'ın evlilik sayısını dört ile sınırladığını ifade etmişti. Kadının hamile, lohusa ya da kısır olması, erkeğin de fuhuşa bulaşmaması çok eşlilik için gerekçe olabirdi. Mahmud Esad Efendi'nin bu makalesine karşılık Fatma Aliye Hanım aynı konuya dahil oldu. Çok eşliliğin ilkeliliği ile ilgili görüşlerini belirtti. Çok eşliliğin insan doğasında bulunmadığını, Kur'an'da da birden fazla kadınla evlenmenin ilahi bir emir olmadığı sadece bir müsaade olduğu tezini "Taaddüdi Zevcat-ı Zeyl" adlı makalesinde savunu (Topuz, 1898). Fatma Aliye Hanım'ın özellikle üzerinde durduğu konu İslam'ın çok eşliliği emretmeyip, belli şartlar altından tavsiye etmiş olduğudur (Savaş, 2023).

II. Meşrutiyet döneminde de çok eşlilik belirli çevrelerde tartışma konusu olmaktadır.¹ Çoğunlukla "Sebilülreşad" dergisi etrafında toplanan Mustafa Sabri Efendi, Musa Kazım, Babanzâde Ahmet Naim, Ahmet Hamdi Akseki, Ömer Nasuhi Bilmen, Mazhar Osman gibi isimler çok eşliliği din dâhilinde temellendirerek savunmuşlardır. "İçtihat" dergisi etrafında toplanan Abdullah Cevdet başta olmak üzere Celal Nuri, Tahsin Nahid, Selahattin Asım, Yusuf Fehmi, Ahmet Rıza tek eşliliği savunmaktadır. Selahattin Asım ve Rıza Tevfik çok eşliliği dinsel olmaktan çok siyasi bir sorun olarak görmüştür. Tahsin Nahid, çok eşliliğin düzenlenerek mantıklı bir çerçeveye oturtulması taraftarıdır. Böyle olduğu takdirde medeni Avrupa yakalanabilir. Celal Nuri ise medenileştikçe çok eşliliğin azaldığını bunun eski toplumlara ait bir adet olduğunu ifade eder. Ona göre toplumun bir kısmının tek evlilik yapabilmesi bile oldukça zordur (Kurnaz, 1996).

Musa Kâzım'a göre (Berkes, 2003, s. 447): "Gebelik ve hayiz gibi koşullar erkeğe birden çok kadınla evlenme hakkı vermiştir. Evlenme nasıl tabii içgüdülerin gereği ise, çeşitlilik ve birden fazlalık da tabiatın sağladığı bir içgüdüdür. Ancak şeriat birden çok kadınla evlenmeyi emretmez. Kadınlara boşanma hakkı verildiği takdirde onlar duygularına çabuk kapılan kişiler olduğundan hiç yoktan boşanmaya kalkacaklar, böylece aile hayatı diye birşey kalmayacaktır." Bu açıklama ile Musa Kâzım çok eşliliği biyolojik ve psikolojik bir çerçeveye oturtarak açıklamaya çalışmıştır. Mansurîzade Sait ise "poligami geleneğini eleştirenlerle savunuların

1 Konu ile ilgili Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nin veri tabanı İsam.org adresinde Taadüd-i zevcât başlığı ile ilgili bu dönemde çeşitli dergilerde yazılan 31 adet makale bulunmaktadır.

görüşlerini özetledikten sonra şu sonuca varır: - Yapılan eleştirilere karşı ulemâ, poligaminin erdemlerini ve bunların tabiat zorunluluklarına dayandığını ispat yarışına girdiler; fakat bunların hiç-biri İslâmlık'ta poligamiyi meşrulaştıran bir şey olmadığını, onun tamamıyla kanun yapıcının iznine ya da yasaklamasına bırakılmıştır” (Berkes, 2003, s. 448). Sözleri ile çok eşliliğin sadece dini boyutunun olmadığını bir de kanuni boyutunun varlığını belirtmişti ona göre çok eşlilik kanuni düzenlemeler ile değiştirilebildi. Bu konuda çağdaşlarına göre en ilerici fikir ise Ziya Gökalp'e aittir. Ona göre Türk kadınının özgürleşmesi; kadınların ekonomik ve sosyal hayata katılamaması, erkek ve kadına sağlanan eğitim fırsatlarında eşitliğin olmaması ve miras, evlenme, boşanma hukukunda kadınlara eşitlik sağlanmaması gibi nedenlerden dolayıldı. Bu üç sorunun çözümü ekonomik, eğitsel ve hukuksal reformların gerçekleşmesi ile olabilirdi (Berkes, 2003).

Bu tartışmanın dışında yine “Yeni Mecmua,” “İslam Mecmuası” gibi dergi ve “Tanin” gibi gazetelerde dönemin aydınları aile hukukunun kanunlaştırılmasını ve kadınların haklarının iyileştirilmesini isteyen yazılar yazdılar. Özellikle Celal Nuri ve Ziya Gökalp'in bu konuda çalışmaları bulunmaktaydı. Hatta Gökalp'in 1917'de İttihat ve Terakki Partisi'nin kongresine aile hukuku ile ilgili köklü değişiklikler yapılması için sunduğu bildiri bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı aydınlarının yaptıkları çalışmalar sonuç vermeye başladı. Böylece Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde evlilikle ilgili yapılan en önemli düzenleme olan Hukuk-u Aile Kararnamesi yürürlüğe girdi (Bozkurt G., 1996). İlgili kararnamenin 14. Maddesi “Menkûha veya Mu'tedde olarak dört zevcesi bulunan kimsenin diğer bir kadın ile izdivacı memnudur” sözleri ile evliliğe sınır getirmekteydi. Yine kararnamenin 38. Maddesi ile kocanın ikinci eşi alması ilk eşinin rızasına bağlandı. Kadın ikinci eşe izin vermezse boşanabilecekti (BOA YB.02152.7.). Böylece çok eşliliğe bir sınır ve düzenleme getirmek amaçlanmıştı. 1 Ocak 1918'de Hukuk-u Aile Kararnamesi'ne ek olarak yürürlüğe giren Hukuk-u Aile Kararnamesi'ne Mûteallik Muamelat-ı İdariye Hakkında Nizamname ile yapılacak olan evliliklerin devlet denetiminde yapılması gerekmekteydi (Aydın, 2020).

TBMM'nin Açılışından Sonra Aile Hukuku Alanındaki Düzenlemeler

Türkiye Cumhuriyeti devletini resmi olarak kuruluşunun öncesinde birçok alanda kanuni düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Mustafa Kemal 1 Mart 1922'de Meclis'te yaptığı konuşmada (TBMMZC, 1922, s. 4) “Her devletin mensup olduğu heyeti içtimaiyyenin derece-i temeddüniyle mütenasip, mevzuatı hukukiyesi vardır. Dünyada mevcut bilcümle medeni devletlerin kanunu medenileri hemen yekdiğerinin pek yakındır. Bizim milletimiz ve hükümetimiz fikri adalet ve zihniyeti adalet noktasında hiçbir medeni kavimden dun değildi. Belki tarih bu noktada yüksek olduğumuza şahadet eder. “Binaenaleyh bizim dahi mevzuatı hukukiyemizin bilcümle medeni devletlerin müdevvenatı kanuniesinden nakıs olması caiz değildir.” sözleri ile çağdaş devletlerin medeni hukukuna benzer bir hukuk sistemine olan ihtiyaçtan bahsetmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923'te yaptığı Meclis'i açış konuşmasında “Yeni sene zarfındaki tasavvurat-ı adliyemiz meyanında tadil ve ihzar-ı kavanin komisyonları vardır. Şimdiye kadar kanun halinde tedvin edilmemiş olan veraset, vasiyet gibi ahkâm-ı hukukiyemizin Kanunu medenimiz olan Mecelleyle ilavesi ve Mecellenin de ihtiyacatı asriyeye muvafık bir şekilde tadil ve islahı, berri ve bahri ticaret kanunlarıyla Usulü muhakemat-ı cezaiye ve kavanin-i cezaiyenin tadili ve ayrı ayrı ahkâm-ı muhtevi bulunan Usulü muhakemat-ı hukukiye ile Usulü muhakeme-i şeriyenin tevhiidi

maksatlarıyla her biri beşer zattan mürekkep yedi komisyon karibeni ifayı vazifeye olunacaktır. Bundan başka istikbali adlimizi temin maksadiyle Anadolu'da asri esaslar dairesinde bir hükkam mektebi vücuda getirilmesi vekâleti aidesince düşünölmektedir” (TBMMZC, 1923, s. 8) Sözleri ile medeni kanun çalışmaları için komisyonların nasıl kurulacağından ve gerekliliğinden bahsetmekteydi. Ayrıca modern bir hukuk mektebinin de olan ihtiyacı belirtmekteydi.

IV. İcra Vekilleri Heyet Reisi Ali Fethi Bey 5 Eylül 1923'te hükümet programını açıklarken “Bugünkü ihtiyacat-ı medehiyemizi tatmin edecek veçhile Kanun-u Medenimizi islah etmek ve Usul-ü Muhakeme-i Hukukiye ile Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye ve Usul-ü Muhakemat-ı Şeriyeyi, Berrî ve Bahrî Ticaret kanunları ile Kanun-u Cezayı tadil ve islah etmek için teşkil olunan komisyonlar faaliyetlerine devam edeceklerdir. Ancak bu komisyonun mesaisi uzun sürebileceği gibi bütün bu tadilâtı, kanun haline getirmek ve bilhassa Kanun-u Medenimizi tedvin eylemek için seneler lâzımdır. Halbuki Mecellemizde ve kavanin-i sairede müstacelen tadili lazımlı gelen hususat vardır. İşte bu ihtiyacı izale için bugünkü şeraiti hayatiye ve içtimaiye ve iktisadiyemize en muvafık şekilde müstacelen islahı lazımlı gelen maddeler kariben Meclis-i Âlinize takdim olunacaktır” (Neziroğlu & Yılmaz, 2013, s. 72) “İfadeleri ile kanuni düzenlemelerin gerekliliğinden bahsetti. Bu açıklamalardan mecellenin tadil edildikten sonra kullanılacağı anlaşılıyordu

Hükümet programının ardından Adliye Vekâleti tarafından 1923'te yürürlükteki kanunların incelenmesi amacıyla tadil-i kavanin komisyonları kuruldu. Bu komisyonlar içerisinde yer alan “mecelle-i vacibat” ile “mecelle-i ahval-i şahsiye” komisyonları, medeni hukuk alanında çalışmaya başladı. Bu komisyonlardan, çalışmalarını öncelikli olarak fıkıh hükümlerine göre yapması kalan boşlukları ise diğer uluslarca benimsenmiş hukuki uygulamalarla doldurmaları istenmekteydi (Ceride-i Adliye, 1923, s. 462).

Komisyon çalışmalarının devam ettiği süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Mart 1924'de TBMM'nin açılışında ki “Teşkilât ve islahat-ı adliyeye verdiğimiz ehemmiyeti, nasıl ifade etsek azdır. Gerçi bütçenin bugünkü halinde adliye için mühim menabi ayrılmıştır ve bu menabi mütemadiyen arttırılacaktır. Fakat bundan mühim olan nokta; adli telâkkimizi, adli kanunlarımızı, adli teşkilâtımızı, bizi şimdiye kadar şuuri, gayri şuuri tesir altında bulunduran, asrın icabatına gayri mutabık revabittan bir an evvel kurtarmaktır. Millet, her mütemeddin memlekette olan terakkiyat-ı adliyenin, memleketin ihtiyacatına tevafuk eden esasatını istiyor. Millet; seri ve katî adaleti temin eden medeni usulleri istiyor. Millet'in arzu ve ihtiyacına tabi olarak adliyemizde her güne tesirattan cesaretle silkinmek ve seri tarakkiyata atılmakta asla tereddüt olunmamak lâzımdır. Hukuk-u medeniyede, hukuk-u ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır Hukukta idare-i maslahat ve hurafelere merbutiyet; milletleri uyanmaktan meneden en ağır bir kâbustur. Türk milleti, üzerinde kâbus bulunduramaz” (ATAM, 2006a) sözleri hukuk alanında çağdaş ve laik reformların geleceğinin habercisiydi. Özellikle aile hukuku konusunda medeniyet yolunun takip edileceğini belirtiyordu.

Komisyon çalışmaları ağır işlemekteydi. 1925'te kişi hakları kısmında 80-90 madde ancak tamamlanmış, vesayet, mülkiyet, veraset gibi konulara hiç dokunulmamıştı. Ayrıca bu çalışmalar belirli bir kaynaktan alınmamıştı. Bazıları İsviçre bazıları Almanya bazıları ise fıkıh hükümlerinden alınmaya çalışılmıştı. Adliye Vekili Mahmut Esat Bey “Babil kulesi” adını verdiği bu manzarayı “Mesela İsviçre Medeni Kanunu şarihi redingotlu Curti'nin başına

silindir şapka yerine yeşil sarık sararak kıyafetinin üst tarafı olduğu gibi bırakılmış, yine İmam Hanefî'nin yeşil sarığı çıkarılarak başına silindir şapka geçirilmişti. Evlenme-boşanma faslında Taaddüd-i zevcâtı yasak edememişler. Kadın şart koşmazsa koca evlenecek koşarsa evlenemeyecek. Türk hâkimi karşısında Müslümanı görünce molla, Hristiyanı görünce papaz, Yahudiyi görünce haham olacaktı” (Halıcı, 2004, ss. 270-271) ifadeleri ile eleştirmektedir.

Komisyonların çalışmalarının bu kadar uzaması bir takım şikâyetlere sebep oldu. Komisyonların oldukça ağır işleyen çalışmaları, inkılâpçı çevrelerce yeterince tatmin edici veya radikal bulunmamış ve 1925'te, dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat'ın isteğiyle bu komisyonların görevlerine son verilmişti (Bozkurt G., 1996). Mahmut Esat Bey bu konuya (Halıcı, 2004, ss. 272-273) *“Sayın arkadaşlar! Türk ihtilalinin kararı, batı medeniyetini kayıtsız, şart-sız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeğe mahkûmdurlar. Bu prensip bakımından kanunlarımızı oldukları gibi batıdan almak zorundayız. Böylelikle Türk ulusunun iradesine uygun hareketle bulunmuş olacağız. Keyif ve isteklerimize göre değil, milletimizin dileklerine göre iş başarmağa borçluyuz. Şimdiye kadar geçen hizmetlerinize teşekkür eder ve komisyonların vazifelerine son veririm”* sözleri ile açıklık getirdi. Böylece komisyon çalışmaları son buldu.

Komisyonların görevine son verilmesinin başka bir nedeni de Lozan Barış Konferansı 42. Maddesi'nde yatmaktaydı. Buna göre *“Türkiye Hükümeti gayrimüslim ekalliyetlerin hukuku aile veya ahkâmı şahsiyeleri bahsinde bu mesailin mezkûr ekalliyetlerin örf ve adetlerinde hal ve fasletilmesine müsait her türlü ahkâm vaz'ına muvafakat eder. İşbu ahkâm Türkiye Hükümeti ile alâkadar ekalliyetlerden her birinin müsavi miktarda mümessillerinden mürekkep hususî komisyonlar tarafından tanzim olunacaktır. İhtilâf vukuunda Türkiye Hükümeti ile Cemiyeti Akvam Meclisi bilittifak Avrupa hukuk şinâsları meyanından müntahap bir hakem alelhakem tayin edeceklerdir”* (Düstur, 1931, ss. 39-40). Yani Türkiye'de yaşayan gayrimüslim toplulukların şahsi hukuk düzenlemelerinde, Türk hükümeti ile bu ekalliyetlerden oluşan ortak birer komisyon kurulması gerekmekteydi. Bu komisyonların Mayıs-Haziran 1925'den itibaren çalışmaya başlaması da İsviçre Medeni Kanunu'nun alınması sürecini hızlandırdı (Aydın, 2020). Medeni kanunun kabulünden sonra ise bu ekalliyet komisyonları Adliye Vekâlet'ine yazacakları dilekçeler ile bu imtiyazlarından vazgeçeceklerdir (Mazharlar Mecmuası, 1926, s. 3).

Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1925'te TBMM'yi açış konuşmasında *“Geçmiş idarelerden müdevver nakâfi kanunlarla geçirdiğimiz senelerde hayat-ı umumiyenin mâruz kaldığı müşkülât iktihâm olunabilmişse, bu, milletimizin Cumhuriyete olan sarsılmaz alâka-i tabîyesinden ve idare-i Cumhuriyetin esasındaki kuvvet ve kudretindedir. Fakat nakâfi kanunların devamına müsaade etmek yüzünden milletin mâruz bulunduğu müşkülâtın bir an evvel izalesi gayri kabil-i tehir zaruriyat cümlesindedir. Meclisi âliye takdim edilecek olan Ceza Kanunu, Kanunu Medeni ve Ticaret Kanununun bu sene-i içtimaiye esnasında tedvin ve neşrolunmasındaki müstaceliyeti bilhassa ifade etmek isterim... Hayat-ı umumiyemizi yeni*

baştan tanzim edecek olan bu esasi kanunlar, muasır medeniyetin kanunları zümresinden olmak tabiidir” (ATAM, 2006a, s. 355). Konuşma hem hukuk alanında çağdaş hukuk kurallarının gerekliliği hem de mevcut kanunların yetersizliğinin halkı zor durumda bıraktığını vurgulamaktaydı. Ona göre yeni kanunların acele bir şekilde oluşturulması gerekliydi. Bu durum toplumdaki bireylerin mağdur olmasına sebebiyet veriyordu. Örneğin 1925'de Saadet isminde Türk bir hanımın Ernest Herperi adlı bir İsviçre vatandaşı ile İsviçre'de medeni nikâh yaptırması üzerine Başvekâlet, Hariciye Nezaret'i'ne bu nikâhın Türkiye'de geçerli olup olmadığı ile ilgili araştırma yapılmasını istemiştir (BCA. 30.10.0.0.45.286.8.). Laik bir medeni kanun olmaması bu gibi çetritli hukuki sorunları doğuruyordu.

Medeni kanun çalışmalarının yapıldığı dönemde çok eşlilik tartışması gazetelerde ve dergilerde de kendine yer bulmuştu. 24 Aralık 1923'de *“Vakit”* gazetesi çok eşlilik ile ilgili bir yazıya yer verdi. Buna göre İslam dini çok eşliliği desteklemiyordu. Ayrıca bu konuya ilk defa sınırlamayı da İslam dini getirmişti (Vakit, 1923, s. 5). Yine 23 Ocak 1924'de *“Tevhid-i Efkâr”* gazetesinin haberine göre İstanbul'da ki kadınların Hukuk-u Aile kararnamesinde yapılan düzenlemelerden dolayı bir toplantı yaptığı bu toplantının da mecliste gerek liberal gerekse muhafazakâr çevrelerin dikkatini çektiğinden bahsetmekteydi (Tevhid-i Efkâr, 1924, s. 3). O dönem yayın hayatına devam eden kadın dergisi *“Süs”* Hukuk-u Aile özel nüshasında bu toplantının Nezihâ Muhittin² Hanım tarafından düzenlendiğini belirtmekteydi (Süs, 1924, s. 2). Özellikle çok eşlilik konusunda *“Vakit”* gazetesinin açtığı anket oldukça dikkate değerdir. 5 Şubat 1924 tarihli gazete nüshasının *“taaddüd-i zevcâta taraftar mısınız”* başlığı çok eşlilik konusunda değinmekteydi. Ayrıca okurlara *çok eşlilik yasaklanmalı mı? İlk eş çocuk sahibi olmazsa ikinci evlilik olmalı mı? Çok eşlilik nüfus artışı için bir yol olabilir mi? Merkez ve taşrada farklı evlilik kanunları olabilir mi?* sorularını yönelterek kamuoyunun ilgisini bu yöne çekmeye çalıştı (Vakit, 1924, s. 4).³

Bu anket okurlardan büyük ilgi gördü. Gazetenin çeşitli nüshalarında yayımlanan en az yirmi okurun mektubunda anlaşılacağı üzere son iki soruya verilen cevapların çoğu olumsuzdu. İlk soruya verilen cevapların büyük bir kısmı ise çokeşliliğe karşıydı. Hatta kadın erkek eşitliğini savunan mektuplar da bulunmaktaydı. Erkeklerden gelen mektuplar, ikinci soruya verilen cevaplar ilk soruya verilen cevaplardaki görüş ve ilkelerle pek uyum içinde değildi. Olumlu ve olumsuz cevapların oranı burada tersine çevrilmişti. Cevap verenlerin üçte ikisinden fazlası, kadının kısır olması durumunda, tıbbi muayene sonrası erkeğin ikinci bir kadınla evlenmesini kabul ediyordu. Birinci eşin bunu kabul etmesi koşulu çoğunluk tarafından gerekli bulunuyordu (Duben & Behar, 2014). Aslında ilk iki soruya verilen cevaplar 19. yy sonu ile 20. yy ilk çeyreğindeki Osmanlı-Türk kamuoyunun çokeşliliğe bakış açısını yansıtıyordu: Ankette göre toplum çok eşliliğe prensipte karşı olmakla beraber meşru sayılan bazı durumlarda çok eşlilik makul ve gerekli görülebilirdi.

Çok eşlilik konusu ile ilgili Mazhar Osman Bey⁴ de açıklamalarda bulunmuştu. TBMM'de Medeni Kanun tartışmaları yaşanırken

2 1889 yılında İstanbul'da doğan Nezihe Muhiddin, eğitimi bir ailede yetişerek Farsça, Fransızca, Almanca ve Arapça sayesinde bilgi dağarcığını geliştirdi. Fen Bilgisi öğretmenliği ve Kız Sanayi Mektebi müdürlüğü yaptı. 1913'te Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği ile Donanma Cemiyeti'nin kurucuları arasında bulunmaktaydı. Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nin kâtipliğini üstlendi. Kendisi önemli bir kadın hakları savunucusudur. Nezihe Muhiddin'in, 1911 ile 1944 yılları arasında 17 romanı, 300 kadar öyküsü yayınlanmıştır (Türkmenoğlu Köse, 2019)

3 **Vakit**, 5 Şubat 1924, s.4. Konu ile ilgili başucu eserlerden biri olan Alan Duben ve Cem Behar'ın eseri olan İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940 isimli kitapta gazete tarihi 25 Şubat 1925 olarak verilmektedir. Hakkı Tarık Us koleksiyonunda yapılan incelemelerde gazete haberinin 5 Şubat 1924 tarihinde verildiği bilgisine ulaşılmıştır.

4 1884'te Dedeoğaçta doğdu. Mekteb-i Tıbbiye mezunudur. Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin kurucu başhekimidir (TDV İslam Ansiklopedisi, 2012).

"Beni tanıyanlar bilirler ki hekimlikte çalışma sahama ne edebiyat ne de siyaset girmiştir. Taaddüd-i zevcât hakkındaki fikirlerimi söylemek ihtisasıma ait bir meseledir. Bu mevzu mütehasası bulunduğum ruhi hayatın bir safhasıdır. Bu hususta senelerden beri birikmiş fikirlerim var. Taaddüd-i zevcât Şüphesiz ki fuhuşu çok tahdit eder. O halde sosyal hastalıkların en fecii olan fuhuşu azaltan, doğumları çoğaltan, kadını fahişelikten hanımefendiliğe, çocuğu piçlikten aile evlathığına yükselten böyle bir örf ve adeti cebren kaldırmak elbette isabetli bir hareket değildir. Hele birçok defalar tekrar ettiğimiz gibi işin içinde zorlama yoksa bu en faziletkâr ve hür bir usulüdür. Bir zevcesi ile kanaat edemeyecek ruhi halette olan erkek evi dışında fahişelerle ömür geçirecek, servetini sefahat yolunda sarfedecek, zührevi hastalıkları ailesine getirecek. Hâlbuki tekrar evlenirse servetini sefahate değil meşru bir aile teşkiline sarfeder. Zevcelerinin her ikisi de temiz kalır. Düşünmelidir ki Türkiye yalnız İstanbul'dan ibaret değildir. Zaten İstanbul'da birden fazla kadın almak her babayığının harcı değildir. İktisat müsaade etmez. Fakat aynı hayatı Anadolu'ya da teşmile kalkışırsak büsbütün gayritabii bir iş yapmış oluruz. Kiskançlık meselesine gelince doktor olmak dolayısıyla gördüğüm birçok ailelerden ortak hayatı yaşamış hanımefendilerin, kocalarını ezmeye alışmış bugünkü Küçük hanımlardan daha az mesut ve daha çok şikâyetçi olmadığına şahit oldum. Esasen ortaklık olmasa da kadınların birçoğu marazi mizaçları aynı kiskançlığın zebunudur. Kocasını kiskanır, kaynanasını kiskanır görümcesini kiskanır. Nihayet kendisini köpeğini hatta evde sevdiği bardağını bile kiskanır" (Yakın Tarihimiz Dergisi, 1962, s. 37). Sözleri ile konuya bir psikolojik açıdan yaklaşmıştı. Ona göre çok eşlilik kadınlarda eşlerinin istemediği kötü huyların azalması için bile bir çare niteliğindedir. Mazhar Osman Bey konuya kendi uzmanlık alanı içerisinde bir açıklık getirmeye çalışmıştır.

5 Kasım 1925'te Mustafa Kemal Paşa Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılışında yaptığı konuşmada "Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski esasat-ı hukukîyeyi temelden kal'etmek teşebbüsündeyiz. Yeni esasat-ı hukukîye ile elifbasından tahsile başlayacak bir yeni hukuk neslini yetiştirmek için bu müesseseleri açıyoruz. Bütün bu icraatta dayanağımız millet'in istidat ve kabiliyeti ve kesin irade-i kat'iyesidir" açıklaması ile tamamen yeni bir hukuk düzeninin oluşacağından bahsediyordu. Bu hukuk inkılabı demekti ve açılan hukuk mektebi bu inkılâba yönelik hukuk adamları yetiştirilecekti (ATAM, 2006b, s. 248).

Medeni Kanun tasarısı 17 Şubat 1926'da TBMM'nin gündemine geldi konu ile ilgili söz alan Adliye Vekili Mahmut Esat Bey (TBMMZC, 1926, s. 230) "Türk tarihinin, bendenizin anlayışına göre, en hazin siması Türk kadınıdır. Yeni lâihanın aile teşkilâtı ve miras ahkâmı şimdiye kadar istenildiği zaman kotamdan tutularak bir esir gibi yerden yere vurulan, fakat ta ezelden hanım olan Türk Annesini lâyük olduğu mevkii ihtiramına getirecektir. Türk annesini mevkii hakikisine ve ihtiramına getirecek olan bu kanun, unutmamak lâzımdır ki, aynı zamanda Türk Camiasını en kuvvetli ve en esaslı bir surette tarsim etmiş olacaktırbuna ilişkin karar tebliğ edilmiş ve hemen akabinde Hükümet tarafından alınan bir kararla İsviçre Medeni Kanununun bir bütün olarak ve aynen benimsenmesi yoluna gidilmiştir." Konuşması ile kanunun Türk kadınına verdiği değeri ortaya koydu. Yine Muğla Milletvekili Şükrü (Kaya) Bey konu ile ilgili söz alarak (TBMMZC, 1926, s. 232) "Bundan başka muhtelif tevayı ve anasırı muhtevi olan bir memlekette tatbik olunmuştur, iyi neticeler vermiştir. Yeni Kanunu Medenînin talakı takyit ve taaddüd-i zevcâtı men gibi bazı hususâtı vardır. Efendiler! Bunlar Kanunu Medenînin neticesi değil, medeniyetim zaruretidir" sözleri ile kanunun öneminden

bahsetti. Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Bey ise (TBMMZC, 1926, s. 233) "Bu Kanunu Medeniye kabul etmekle ne oluyor? Açık ve serbest söyleyelim: Türk ırkına yeni bir isti kamet veriyor, bu yeni istikamet her milleti kurtaran cihettir... Bu kanunun muhteviyatına, ahkâmına, daha ziyade vâkif olduktan, daha ziyade anladıktan sonra görürüz ki, bundan evvelki o muazzam, o muciz, o mükemmel Mecelle bu kanunun ihtiva ettiği mevada göre pek noksandır" ifadeleri ile hem mecellenin noksan oluşundan hem de yeni medeni kanunun kapsamına değindi.

İsviçre Medeni Kanunu bazı uyarlamalar yapılmak suretiyle tamamen alındı. Bu aslında bir hukuk devrimi isteğinin de yansımasıdır. Ayrıca anlaşılır, sade, yeni, demokratik ve aileyi kadın-erkek çerçevesinde ele alan yapısı İsviçre Medeni Kanunu'nun tercih sebebi olmuştur. Kanunun seçilme sebeplerinden biri de, toplumun ihtiyaçlarına karşılık verip vermemesinden ziyade Cumhuriyeti kuran kadronun gerçekleştirmek istediği inkılâplara uygun olup olmadığıdır. Ayrıca muhalefetin, kanunun gelenek ve göreneklere aykırı olduğu itirazına, uygarlık ailesine ait olan ulusların gereksinimlerinin aynı olduğu karşılığı verilmekteydi.

Düzenlenen kanun 17 Şubat 1926'da TBMM'de kabul edildikten sonra, 4 Nisan 1926'da T.C. Resmi Gazete'de yayınlanarak, 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir (T.C. Resmi Gazete, 1926a, s. 402). 19 Haziran 1926'da ise T.C. Resmi Gazete'de yayımlanan 864 numaralı "Kanun-ı Medeni'nin Suret-i Meriyet Şekl-i Tatbiki Hakkında Kanun"un 43. Maddesi ile Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye yürürlükten kaldırılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 1926b, s. 1554). Medeni Kanun'un 2. kitabını aile hukuku oluşturuyordu. Bu kitabın 4. faslının 112. Maddesine göre evlenme merasimi sırasında kadın veya erkekten biri zaten evli ise bu evlilik mutlak butlandır (T.C. Resmi Gazete, 1926b, s. 15). Yani yok hükmündedir. Bu karar ile Türk Medeni Kanunu nikâh akdi ile karı-kocaya tek eşlilik şartı koymuştur.

Yeni kanun toplumsal bir dönüşüm yaparak kadın-erkek eşitliğini, resmi nikâh zorunluluğunu getirmesinin yanı sıra, erkek için geçerli olan kolay boşanmaya da engel oldu. Evlenme töreni, belediyeler aracılığıyla devletin denetimine alındı ve tarafların hazır bulunduğu bir şekilde gerçekleştirdi. Toplumun en temel yapı taşı olan aile kurumuna medeni kanun ile laik ve modern bir görünüm verilmesi hedeflendi (T.C. Resmi Gazete, 1926b, s. 15)

Sonuç

Tarihte birçok uygarlık tarafından çeşitli şekillerde uygulanan çok eşlilik, Osmanlı Devleti ve Türkiye'de de var olan bir gerçektir. İslam dininin etkisi ile Osmanlı devletinde çok eşlilik uygulamaları meşru görülmüştü. Fakat sınırların genişlemesi, değişen dünya şartları batıda hukuki alanda yeni kavram ve hukuk alanını yaratırken Osmanlı bu hukuki değişimi uzun süre yakalayamadı. Hukuk alanında görülen batılı anlamda ki ilk reform hareketleri Tanzimat döneminde başladı. Bu reformlar ticaret ve ceza hukukunu kapsasa da medeni hukuk alanına cesaret edilememesi bu alanda büyük bir ihtiyacı doğurdu. Mecelle ile medeni hukuk tanzim edilmeye çalışılsa da aile hukuku konusunda yetersiz kalındı.

Meşrutiyet Dönemi ile beraber kadın hakları konusunda dönemin aydınları arasında da fikir ayrılıkları bulunmaktaydı. Dönemin dergilerinde bu durum açıkça ortaya çıkmaktaydı. Batıcı olarak tanımlanan aydınlar çok eşliliği Osmanlı Devleti'nin geride kalmışlığının bir göstergesi olarak nitelendirirken İslamcı aydın kesim ise çok eşliliğin bir gereklilik olduğunu ayrıca sosyal haklar yönünden Osmanlı kadınının birçok devlettekine göre daha geniş haklara sahip olduğunu savunmaktaydı.

1917'de Hukuk-u Aile Kararnamesi çıkarılana kadar aile hukuku konusunda kapsamlı bir düzenleme yoktu. Kararname ile evlilik, boşanma, çok eşlilik gibi konulara açıklık getirilmeye çalışıldı. Fakat kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırıldı. Bu dönem basın da çok eşlilik ile ilgili olumlu ve olumsuz görüşler bildiren birçok yazı yayımlandı.

Yeni Türk devletinin kuruluşunun ardından her alanda olduğu gibi aile hukuku konusunda da değişim istenmekteydi. Kurulan komisyonlarla yeni kurallar oluşturulmaya çalışılsa da bunlar mecelleden öteye gidemedi. Cumhuriyeti kuran kadro kadın ve erkeği ile medeni bir Türk toplumu oluşturmak gayesinde olduğu için bu komisyonların çalışmaları yetersiz bulundu ve çalışmalarına son verildi. Adliye Vekili Mahmut Esat Bey'in de gayretleri ile yeni kurulan komisyon çağdaş Avrupa devletlerinin medeni hukuklarını incelemeye koyuldu. Komisyon çalışmalarının ardından İsviçre Medeni Kanunu kabul edildi. 17 Şubat 1926'da TBMM'de Medeni kanunun kabulü ile artık Türk ailesini çağdaş, medeni aile görünümüne kavuşturmak amaçlandı. Bütün bunlar yapılırken toplumsal alanda kadın-erkek eşitliği istenmekteydi. Boşanma, resmi nikâh zorunluluğu ve tek eşlilik gibi yasal düzenlemeler ile Türk kadınının sosyal hayatta hak ettiği değeri görmesinin önündeki engeller kalkmış oldu. Mecelle'den itibaren tartışılmalı çok eşlilik konusu da yapılan kanuni düzenleme ile hukuki açıdan son bulmasına rağmen günümüzde hâlâ tartışma konusudur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akın, M. (2014). *Türkiye'de muhafazakârlığın direnme odağı olarak aile*. Aile Sosyolojisi Yazıları, Açılım Kitap.
- ATAM. (2006a). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri, I*. Divan Yayıncılık.
- ATAM. (2006b). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri, II*. Divan Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (2020). *Osmanlı aile hukuku*. Klasik yayınları.
- BCA. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*. 30.10.0.0.45.286.8.

- BOA. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. YB.02152.7.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Kültür Yayıncılık.
- Bozkurt, E. (2010). *Hukukun temel kavramları*. Yetkin Yayınları.
- Bozkurt, G. (1996). *Batı hukukunun Türkiye'de benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne resepsiyon süreci (1839-1939)*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ceride-i Adliye (1923), II/10. Adliye Vekâleti.
- Doğan, İ. (2009). *Sosyoloji kavramlar ve sorunlar*. Pegem Akademi.
- Duben, A., & Behar, C. (2014). *İstanbul'un haneleri evlilik, aile ve doğurganlık (1880/1940)*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Düstur (1931). 3/V. Necmi İstikbal Matbaası.
- Erdentuğ, A. (1980). Çeşitli insan topluluklarında aile tipleri. *Antropoloji Dergisi*, 12, 165-212.
- Findley, C. V. (2017). *Modern Türkiye tarihi*. Timaş Yayınları.
- Gözübüyük, A. Ş. (2007). *Hukuka giriş ve hukukun temel kavramları*. Turhan Kitabevi.
- Halıcı, Ş. (2004). *Yeni Türkiye Devleti'nin yapılanmasında mahmut esat bozkurt (1892-1943)* (Basılmamış Doktora Tezi).
- Kurnaz, Ş. (1996). *İkinci meşrutiyet döneminde Türk kadını*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Mazharlar Mecmuası, (1926). *Hakimiyet-i Milliye Matbaası*.
- Neziroğlu, İ., & Yılmaz, T. (2013). *TBMM, hükümetler-programları ve genel kurul görüşmeleri, II*. TBMM Basımevi.
- Ortaylı, İ. (2016). *Osmanlı toplumunda aile*. Timaş Yayınları.
- Saraçgil, A. (2005). *Bukalemun erkek Osmanlı imparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde ataerkil yapılar ve modern edebiyat*. İletişim Yayınları.
- Savaş, R. (2023, Mart 30). *Modernleşme sürecinde iki Osmanlı aydını fatma aliyye-mahmud ESAD tartışması*. isamveri.org. http://isamveri.org/pdfdrng/D179169/2004/2004_SAVASR.pdf
- Sezer, A. (2003). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Siyasal Kitabevi.
- Süs (26 Ocak 1924), S.33 s. 2.
- T. C. Resmi gazete (4 Nisan 1926a).
- T. C. Resmi gazete (19 Haziran 1926b).
- TBMMZC (1922 Mart 1). I/18. TBMM.
- TBMMZC (1923 Mart 1). TBMM.
- TBMMZC (1926 Şubat 17). II/22. (1926). TBMM.
- Tevhid-i Efkar (23 Ocak 1924).
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk kurucu felsefenin evrimi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Topuz, F. A. (1898). *Taaddüd-i zevcât zeyl*. Tahir Bey Matbaası.
- Türkmenoğlu Köse, D. (2019). Erken cumhuriyet dönemi kadın aydın profili: Nezihe Muhiddin örneği. *Akademik Bakış Dergisi*, 75, 68-81.
- Vakit (24 Aralık 1923), s. 5.
- Vakit (5 Şubat 1924), s. 4.
- Velidedeöğlu, H. V. (1945). *Medeni hukukun umumi esasları*. Ahmet Sait Matbaası.
- TDV İslam Ansiklopedisi. (2012). *İSAM*, 42. 13.05.2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/mazhar-osman> adresinden erişilmiştir.
- Yakın Tarihimiz Dergisi. (1962). *Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık*.
- Yılmaz, İ. (2019). İslâm hukukunda çok eşliliği meşru kılan şartlar ve buna ruhsat veren özel durumlar. *Bilimname*, 2019(37), 559-591. [CrossRef]